

УДК 130.2:159.942:316.6

М. М. Мовчан
доцент кафедри філософії та політології
Полтавського університету економіки і торгівлі,
кандидат філософських наук, доцент

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РІЗНОВИДІВ СТРАХУ В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У сучасному світі людина так і не здобула бажаної внутрішньої свободи для реалізації особистісного потенціалу, тобто своїх інтелектуальних, емоційних, чуттєвих здібностей. Свобода принесла індивіду незалежність та надала сенс його існуванню, проте водночас ізолювала його, пробудила в нього почуття страху й безсилля.

Тому на особливу увагу зараз заслуговують ті аспекти проблеми особистості, які впливають на її становлення, соціалізацію й духовний розвиток. Серед них яскраво виділяється феномен страху, що так чи інакше діє на конструктивну складову особистості, забарвлення її життя, відносини із соціальним і природним оточенням, духовне й фізичне самопочуття.

Проблема страху була важливою в усі часи, однак набула актуальності нині, у період трансформації суспільства, коли разом із позитивними процесами проходить, на жаль, руйнація загальнолюдських моральних норм, а матеріальні цінності стають найголовнішими. Слабка захищеність населення від негативних явищ породила в багатьох людей страхи й тривоги за своє майбутнє та майбутнє своїх дітей. Екзистенціаль страху належить до найбільш загальних понять, які можуть визначати сутність і сенс початку ХХІ століття.

Проблемі страху приділяли велику увагу представники філософії й психології М. Бердяєв, Є. Боровой, І. Бичко, А. Гагарін, Л. Горохова, П. Гуревич, А. Замалеев, А. Корольков, І. Осипов, М. Гайдеггер, А. Камю, С. К'єркегор, Р. Мей, Б. Паскаль, О. Ранк, Ф. Ріман, М. Савіна, Ж.-П. Сартр, П. Тілліх, О. Туренко, З. Фрейд, О. Фролова, Е. Фромм, Н. Хамітов, К. Хорні, Л. Шестов, І. Ялом, К. Ясперс та інші. Незважаючи на певні напрацювання у світовій і вітчизняній філософській думці, ця проблема залишається ще маловивченою. На сьогоднішній день осмислення потребують різновиди й рівні

страху, онтологія, феноменологія, філософсько-антропологічні, історико-філософські та інші аспекти цього полівекторного феномена.

Мета статті полягає в розгляді страху смерті, страху самотності, страху старості та страху грошей як суттєвих різновидів феномена страху, які відіграють важливу роль у житті людини.

Ми пропонуємо таке визначення страху: стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, що зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному або соціальному існуванню й благополуччю людини, забезпечуючи при цьому самозбереження індивіда на певний час.

Детальніше розглянемо згадані різновиди феномена страху.

Страх смерті. Немало вчених відзначають, що «всі релігії світу й філософські системи були породжені страхом людини перед смертю» [2, с. 7]. Страх смерті є екзистенціальним страхом, його закладено в основах існування людини. Смерті бояться не лише люди, а й усе живе. Страх смерті допомагає зберегти життя, однак при цьому може викликати й максимальні страждання. Це почуття неминуче в житті людини, і всім нам, як це не гірко, доведеться пережити його. Смерть – це «символічна подорож від себе до себе. Завдячуючи майбутній смерті, особа розпочинає скорботний шлях до себе по спіралі життя, і як тільки це повернення відбудеться, особа стане власним образом, виступить в обличчі трупного зліпка» (В. Подорога) [2, с. 4].

У ставленні до смерті є дивна *двоакість*: з одного боку, ми відчуваємо страх смерті, а з іншого – є відчуття, що ми будемо жити вічно. Ми завжди розглядаємо смерть як те, що стосується інших, а не нас, плануємо наше життя, поїздки, зустрічі, справи, проте в наші плани чомусь не входить смерть, хоча це найбільш неспростовний факт. Напевно, причина такого парадоксу в тому, що,

будучи частинкою Вічного розуму, ми помилково переносимо відчуття безсмертя на своє тлінне тіло. Ми боїмося смерті, проте водночас нам надзвичайно цікаво: а що ж буде після неї? [2, с. 9].

Страх смерті, як вважають дослідники, викликають певні життєві ситуації (екстремальні події). Серед них виділяються такі: 1) горе від втрати коханої людини; 2) смертельна хвороба; 3) розрив любовних стосунків; 4) життєві віхи (наприклад, 50-, 60-, 70-річчя); 5) тяжке потрясіння (пожежа, згвалтування, пограбування); 6) залишення дому дорослими дітьми (ситуація «порожнього гнізда»); 7) втрата роботи, зміна сфери діяльності; 8) вихід на пенсію; 9) переїзд до будинку для старих; 10) незвичайні за силою сновидіння, які передають послання з глибин нашого «Я» [9, с. 52].

Чи можливо якимось послабити страх смерті або бодай пояснити? Оскільки те, що ми змогли пояснити й зрозуміти, стає менш страшним. Чи, можливо, краще нічого не пояснювати, а просто не думати про те, що колись доведеться вмирати? Однак смерть від того, що про неї не думають, не зникне, і страх смерті також не зникне, а піде глибше, у підсвідомість. Там він буде небезпечнішим і шкідливішим, ніж будучи усвідомленим; його прихована отрута буде весь час отруювати радість життя, а наприкінці нього прорветься назовні тяжкими стражданнями [3, с. 120]. Пам'ятати й думати, про смерть не означає боятися її. Пам'ять про смерть необхідна для повноцінного й гідного людського існування. Ще в Стародавньому Римі вчили: «Memento more» («Пам'ятай про смерть»).

Серед ефективних засобів, які сьогодні застосовуються для боротьби з означеним страхом (і допомагають його подолати), є сила ідей і глибокий контакт із людьми. У цьому плані вчені виділяють аргументи античного філософа Епікура, який наголошував, що справжня мета філософії – полегшення людських нещасть. Коріння їх у всюдисущому страху смерті. Серед багатьох аргументів Епікура, які допомагають долати такий страх, зробимо наголос на трьох: 1) смертність душі; 2) смерть – це ніщо; 3) аргумент симетрії. Мислитель вважав, що душа смертна, і зникає вона разом із тілом. Якщо ми смертні, і душа не переживає тіло,

нам нічого боятися. Він підкреслював, що ми не будемо нічого усвідомлювати й не будемо жаліти про втрачене життя. Розглядаючи другий аргумент, філософ стверджував, що коли ми є, смерті ще нема, а коли смерть є, нас уже нема. У такому випадку навіть боятися смерті, якщо ми не можемо відчутти її. Найбільш переконливим є третій аргумент великого афінянина – це аргумент симетрії. Стан небуття, у який ми потрапляємо після смерті, – це той самий стан, у якому ми перебували до народження. Ця думка дає нам велику втіху. Виявляється, що два стани небуття – до нашого народження і після смерті – є абсолютно однаковими, проте ми боїмося другого небуття (вічності), а про перше майже не думаємо.

Серед інших засобів для боротьби зі страхом смерті слід виділити такі: ідея «хвилеподібного ефекту» (термін І. Ялома [9]); прагнення запобігти відчуттю «непрожитого життя»; способи, що знаходяться в афоризмах тощо. В ідеї «хвилеподібного ефекту» мова йде про те, що кожна людина, не знаючи й не думаючи про це, поширює навколо себе «концентричні кола» впливу, що може зачіпати інших людей упродовж багатьох років, із покоління в покоління. Певним чином ми можемо продовжуватися у своїх дітях, онуках, правнуках тощо. «Хвилеподібний ефект» зовсім не обов'язково означає, що після нас залишиться ім'я чи образ. Цей феномен означає, що з нашого життєвого досвіду залишаться «певні особливості, крупинки мудрості, досвіду, втіхи, які перейдуть іншим людям – не має значення, знайомим чи ні» [9, с. 109]. Прагнення запобігти відчуттю «непрожитого життя» також допомагає долати страх смерті. Людина мусить змінити щось у своєму житті, щоб потім, через певний час, не переживати подібної муки й жалю, які були в недалекому минулому. Дуже погано, коли індивід не зміг реалізувати себе в житті. Чим менший ступінь самореалізації, тим сильнішим може бути страх смерті.

Страх самотності властивий усім етапам розвитку особистості людини. На кожному етапі він має свою специфіку. Родовід наших страхів слід шукати в дитинстві. Ми народжуємося з певними емоціями й відчуттями, коли відділяємося від материнського

лона. Першими значними відчуттями (хоч і з негативним забарвленням) є невдоволення та страх самотності. Це проявляється насамперед у природному плачу дитини.

Важливо відзначити, що страх самотності набуває надзвичайної гостроти не в старості (коли людина вимушено залишає діяльність, втрачає рідних і близьких тощо), а на підлітковому та юнацькому етапі розвитку людини. Оскільки з віком особистість навчається узгоджувати рівень своїх домагань і можливостей, дістає необхідні комунікативні навички, які полегшують життя навіть у найтяжчих ситуаціях. У юності такою необхідного досвіду ще немає.

Використовуючи терміни Н. Хамітова «зовнішня самотність» і «внутрішня самотність» [7], виділимо дві форми вияву цього страху: *страх зовнішньої самотності* та *страх внутрішньої самотності*. Особистість може відчувати обидві форми страху. Страх зовнішньої самотності акцентує увагу насамперед на зовнішніх чинниках, пов'язаних зі втратою зв'язків із колективом, сім'єю, суспільством тощо. Він є результатом випадкової суперечності людини й соціального середовища. Страх *внутрішньої самотності*, навпаки, пов'язаний із внутрішніми факторами. Цей страх виростає немовби із середини особистості, а зовнішні обставини життя (навіть наявність рідних і близьких людей (батьків, коханої чи коханого, дітей, друзів та інших)) не мають вирішального значення, оскільки «внутрішня самотність є результатом суперечності людини із собою, яка приводить до втрати й пошуку самототожності, і вже на цій основі – до суперечності людини та суспільства» [7, с. 19].

Проаналізуємо *причини* страху самотності. Боязнь людиною самотності має декілька причин, а саме: 1) стереотипи; у багатьох культурах існує думка, що бути самотнім – це погано, самотні – неповноцінні; 2) самооцінка (як людина ставиться до себе); у багатьох цей страх пов'язаний із явно заниженою самооцінкою (людина з такою самооцінкою не може правильно оцінювати себе, свою поведінку та змінюватися на краще), тому в них виникають песимізм, гіпертрофоване почуття жалості до себе, очікування від інших людей лише неприємностей, а від майбутнього – лише гіршого; 3)

боязнь відповідальності за самих себе (коли індивід відповідає сам за себе, то він виходить на певний рівень свободи, за якої потрібно особисто визначати доцільність своєї діяльності й поведінки, проте значно простіше й легше перекладати відповідальність на інших); таким чином людина тікає від свободи; 4) обмаль якісного спілкування або його відсутність (за допомогою інших людей особистість може знаходити підтвердження, що вона є в цьому світі, у чому полягає її значущість тощо); 5) боязнь самотньої старості (за якої настає слабкість, немічність, і при цьому, як кажуть старі люди, «ніхто навіть води не подасть») із властивими їй відчуттями: бути нікому не потрібним, зайвим, даремним і нікчемним.

Страх старості. Слід сказати, що західна культура давніх часів (насамперед грецька) не формувала толерантного ставлення до старості, тому й причин для означеного страху не могло існувати. Однак потрібно зауважити водночас, що в цивілізації Стародавньої Греції небагато людей доживали до поважного віку, тому й гостроти страху старості не було.

Відомий представник епохи Відродження Д. Аліг'єрі одним із перших у світовій культурі назвав старість «третім віком». Найдосконалішим етапом людського життя, за Д. Аліг'єрі, є зрілість, а старість – це період регресу [1]. Мислитель цієї ж доби М. Монтень говорив, що старість не є періодом розквіту душі, вона перемагає і тіло, і душу людини. Він підкреслював, що найбільше досягнень людина робить до 30 років, а відпочивати вона повинна вже з 55–60 років. Науковець стверджував: «Щодо мене, то я з повною впевненістю можу сказати, що з цього віку (30 років) мій дух і моє тіло більше втратили, ніж набули, більше рухались назад, ніж уперед» [5, с. 162].

Англійський мислитель Ф. Бекон, один із засновників новоєвропейської філософії, наголошував на шляхах подовження людського життя, виступав за науковий підхід у цьому питанні та вважав за потрібне попереджати насамперед появу старіння. Однак, незважаючи на його геронтократичні симпатії, неможливо говорити про те, що в тогочасному суспільстві був відсутній страх старості.

Старість є особливим періодом життя людини, як вважав німецький філософ-іраціо-

наліст А. Шопенгауер. Найхарактернішими рисами старості, на думку мислителя, є хвороби, смуток, самотність. Очікування їх і виступає основним джерелом страху старості [8].

Німецько-американський філософ і психолог Е. Фромм [6] стверджує, що страх старості переслідує більшість людей світу. Він пов'язаний зі страхом смерті. Страх старості, на думку основного неофрейдиста, – безпідставний, оскільки якщо людина жила продуктивно й творчо в молодості, то й у старості вона енергійна, продовжує вдосконалюватися, незважаючи на спад фізичних сил. Натомість свідченням того, що людина вела непродуктивний спосіб життя, є деградація особистості в старості.

Отже, причинами страху старості є очікування людьми (в майбутньому) втрати привабливості, самотності, погіршення пам'яті, незатребуваності, зміни соціального статусу, бідності, погіршення фізичного й психічного здоров'я, великої залежності від інших, сексуальної неспроможності, немічності, дряхлості, смерті.

Що потрібно зробити для позбавлення, точніше – нейтралізації або мінімізації в людини страху старості? На нашу думку, насамперед варто визнати існування його як у людському середовищі взагалі, так і в конкретних людей, навчитися жити конструктивно з ним. Страх старості може яскраво свідчити про те, що особистість буде знаходитися на етапі завершення життя, і недалеко час відходу в інобуття (небуття). Важливо, щоб людину надмірно не лякала смерть, адже за нормального перебігу подій кожен може дожити до поважного віку та потім померти. Людина, яка надзвичайно сильно переймається страхом смерті, у всьому буде бачити лише смерть, а це зробить її життя нестерпним. Старість може дійсно спотворювати людську тілесність (зовнішність), хоча є й певні винятки. Тому потрібно говорити (навчати), починаючи ще з дитячого віку, про те, що в житті людини є старість і смерть, проте робити це треба толерантно, спокійно, виважено, щоб у майбутньому (у більш зрілому віці) не виникало тяжких депресій (із тенденціями до суїциду) від почуття безвиході та втрати сенсу життя. До цієї справи потрібно сміливіше залучати філософів (особливо фахівців із питань філософсь-

кої антропології, практичної філософії), психологів, соціологів та інших.

Страх грошей може виявлятися в декількох видах: 1) страх нестачі грошей; 2) страх втрати грошей; 3) страх перед великими грошима.

Страх нестачі грошей проявляється кожного разу, коли людина починає думати, що їй бракує грошей. Якщо розглядати цей сигнал на рівні підсвідомості, то в цьому є свій позитивний намір: збереження й захист.

Як правило, коли індивіду бракує грошей, він готовий усе віддати, щоб вони з'явилися. Таким чином, гроші для нього стають не засобом, а метою життя. З'являються переконання, що все залежить від грошей, гроші можуть усе, важливі не гроші, а їх кількість тощо. Людина стає рабом грошей і готова віддати за них своє життя, і не лише своє. Є в цьому стані й позитивний намір – матеріальне благополуччя, проте сам по собі спосіб такої турботи не є найкращим, оскільки страх, тривога, занепокоєння відносяться до руйнівних станів [4].

Суттєвою рекомендацією щодо цього, на нашу думку, є необхідність побудувати нову модель взаємовідносин із грошима – так звану модель свідомості, де особливе місце будуть посідати знання. У структурі свідомості знання посідають чільне місце.

Страх втрати грошей. Практика життя яскраво показує, що є декілька ситуацій, коли людина може втратити гроші: крадіжка, втрата роботи, пограбування, штраф, пожежа, аварія, шахрайство, борги тощо.

Втрата грошей може стати причиною тяжких хвороб.

Існує немало дієвих способів подолання страху втрати грошей. Відзначимо декілька з них. По-перше, варто підготуватися заздалегідь до можливої втрати грошей. А це означає, що, готуючись до отримання позитивного результату, важливо враховувати також можливість негативного наслідку. По-друге, особі не потрібно думати лише про гроші, а варто почати сприймати життя як єдиний цілісний організм, піклуватися про людей і навколишній світ. Тоді цей страх зникає.

Третій різновид цього страху – **страх перед великими грошима**. Чимало людей навіть подумати не можуть, що в них може бути велика сума грошей. Вони просто не вірять у це.

У кожної людини є так званий внутрішній грошовий максимум, певна сума грошей, розпоряджаючись якою, вона відчуває себе досить упевнено, комфортно. Коли ж кількість грошей перевищує психологічний поріг, тоді й з'являється страх великих грошей. Якщо особа відчуває страх перед великими грошима, це може бути сигналом про небезпеку в її житті.

Тяжко витратити наше життя, живучи в страху, не знайшовши своєї мрії. Думати, що гроші принесуть щастя, робота дасть відчуття безпеки, – це брехати самому собі.

Страх грошей може випробовувати й спонукати до дій, проте й навпаки – може паралізувати розум особистості, не давати їй ясно мислити й усвідомлювати реальність. Таким чином, індивід буде притягувати до себе біди й нещастя.

Таким чином, страх відіграє важливу роль у бутті людини. Він може як захищати особу від руйнації, так і навпаки – руйнувати й знищувати. Буття без цього феномена не є повним.

Сьогодні ставлення до смерті не має належного високого рівня (а смерть заслуговує на це). У цьому питанні є надзвичайно багато невідомого, оскільки народження та смерть є найбільшими таїнами людського існування, проте вже зараз немало представників філософії, психології та інших окремих наук піднімають питання про те, що доки ми не будемо знати про смерть, доки ми не прийматимемо її як явище, властиве нашому життю, яке не проходить десь поза нами, доти будемо постійно страждати й переживати не просто страх, а його граничну точку – жах. Життя дається людині для виконання на Землі своєї місії. Смерть повинна стати природним продовженням життя. Життя – дорогоцінний дар, і щоб його зберегти, нам разом із життям дається страх смерті. Це природно. Однак погано, коли цей страх більший і сильніший, ніж він на те заслуговує.

У страху самотності є дві форми: страх зовнішньої самотності та страх внутрішньої самотності. Страх зовнішньої самотності акцентує увагу насамперед на зовнішніх чинниках, пов'язаних із втратою зв'язків із колективом, сім'єю, суспільством тощо. Страх внутрішньої самотності виростає немовби із середини особистості, а зовнішні обставини життя не мають вирішального значення.

Проблема страху самотності сьогодні загострюється, адже особистості необхідно входити в різноманітні соціальні підструктури. Завданням для кожної людини стає не просто навчитися жити в суспільстві, а й гармонізувати стосунки з іншими людьми, і головне – досягти гармонії свого внутрішнього світу.

Страх старості (який надзвичайно сильно переживають жінки) пов'язаний з очікуваннями особистості в майбутньому тілесної потворності, бідності, сексуальної неспроможності, самотності, хвороб, великої залежності від інших, немічності, дряхлості, смерті. Негативне ставлення до старості існує сьогодні на Заході, воно має певне підґрунтя ще з античних часів. Деяко кращий стан щодо цього питання в східних культурах (Китай, Індія). Однак і на Заході, і на Сході боязнь старості нікуди не зникла.

Страх грошей виражається в декількох видах: страх нестачі грошей, страх втрати грошей, страх перед великими грошима. Гроші є продуктом людського середовища. Цей витвір людей може ставати «над» людьми та керувати їхнім життям. Саме тоді з'являються страхи, пов'язані з грошима. Тому потрібно не дозволяти грошам керувати нашим життям.

Література

1. Алигьери Д. Малые произведения / Д. Алигьери. – М.: Наука, 1968. – 652 с.
2. Демичев А.В. Мастерская Платона / А.В. Демичев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.smertey.net/index.php/uk/satt/psikhologja-smert/122-strakh-smerti>.
3. Калиновский П.П. Переход: последняя болезнь, смерть и после / П.П. Калиновский. – Запорожье: Берегиня, 1993. – 184 с.
4. Кийосаки о деньгах, страхе, богатстве и счастье [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bookideas.ru/kiyosaki-o-dengah-strahe-bogatstve-i-schaste>.
5. Монтень М. Опыты: судьбы и нравы / М. Монтень; пер. с фр. – СПб.: ИД «Азбука-классика», 2007. – 288 с.
6. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм. – М.: АСТ, 2010. – 350 с.
7. Хамітов Н.В. Самотність як феномен людського буття: автореф. дис. ... докт. філос. наук / Н.В. Хамітов; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 1998. – 34 с.
8. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр; пер. с нем. – СПб.: Азбука-Аттикус, 2011. – 256 с.
9. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / И. Ялом; пер. с англ. А. Петренко. – М.: Эксмо, 2008. – 352 с.

Анотація

Мовчан М. М. Інтерпретація різновидів страху в соціальному середовищі. – Стаття.

У статті розглядається проблема страху як важливого феномена буття людини в соціальному середовищі. Увагу зосереджено на вагомих різновидах страху: страху смерті, страху самотності, страху старості, страху грошей. У кожного з них – своя специфіка.

Ключові слова: страх, страх смерті, страх самотності, страх старості, страх грошей.

Аннотация

Мовчан М. М. Интерпретация разновидностей страха в социальной среде. – Статья.

В статье рассматривается проблема страха как важного феномена бытия человека в социальной среде. Вни-

мание сосредоточено на весомых разновидностях страха: страхе смерти, страхе одиночества, страхе старости, страхе денег. У каждого из них – своя специфика.

Ключевые слова: страх, страх смерті, страх одиночества, страх старости, страх денег.

Summary

Movchan M. M. Interpretation of the kinds of fear in social environment. – Article.

The article deals with the problem of fear as an important phenomenon of human existence in the social environment. The article is focused on important kinds of fear: the fear of death, fear of loneliness, fear of old age, fear of money. Each of them has its own specifics.

Key words: fear, fear of death, fear of loneliness, fear of old age, fear of money.